

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
СЕКЦИЯ ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФСКИТЕ И НАУЧНИТЕ ИДЕИ**

Деница Василева Узунова

**ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЗЛОТО И СТРАДАНИЕТО В ТВОРЧЕСТВОТО НА
НИКОЛАЙ БЕРДЯЕВ И ЛЕВ ШЕСТОВ**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за присъждане на образователна
и научна степен „доктор“**

Научен ръководител:

Проф. дфн Нина Димитрова

София 2015

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

Увод.....	4
1. Първа глава: Обща характеристика на руската религиозна философия.....	12
1.1. Исторически предпоставки за възникването на руската религиозна философия.....	12
1.2. Основни характеристики за възникване на руската религиозна философия и нейният есхатологичен характер.....	23
1.3. Постановки на проблема за теодицеята в руската религиозна философия.....	33
2. Втора глава: Проблемът за злото и страданието в творчеството на Николай Бердяев и Лев Шестов.....	49
2.1. Екзистенциалната философия на Николай Бердяев.....	50
2.1.1. Предбитийната свобода на човека като причина за злото и страданието.....	63
2.2. Проблемът за злото и страданието в творчеството на Лев Шестов.....	76
2.2.1. Екзистенциалната философия на Лев Шестов.....	77
2.2.2. Митът за грехопадението и началото на злото.....	86
3. Трета глава: Достоевски през погледа на Николай Бердяев и Лев Шестов....	106
3.1. Ф.М. Достоевски и неговото място в руския религиозен екзистенциализъм.....	106
3.2. Ф.М. Достоевски и неговото влияние върху възгледите на Н. Бердяев.....	115

3.3. Ф.М. Достоевски и неговото влияние върху възгледите на Л. Шестов.....	132
3.4. Основни различия между Н. Бердяев и Л. Шестов.....	147
Заклучение.....	171
Ползвана и цитирана литература.....	176

Обща характеристика на дисертационния труд

Проблемът за страданието, неговия произход и същност в исторически план присъства във възгледите на редица теолози, философи, мислители. Това е един от най-съществените философски проблеми на човечеството.

Проблемът за страданието в християнската религия има своите най-силни прояви в руското православие. То не акцентира на вярата, надеждата и любовта, а именно на страданието. Проблеми от подобно естество са силно застъпени в творчеството на представителите на руския религиозен екзистенциализъм. Специфичният характер на руската философия предполага един по-особен прочит на тези теми. Много руски автори се насочват към анализа на темите за зло и страданието, като сред тях ярко изпъкват концепциите на Николай Бердяев и Лев Шестов.

Обект на изследването е специфичното за края на XIX и началото на XX век направление „*руски религиозен екзистенциализъм*” и по-конкретно – темата за зло и страданието.

Предмет на изследването е проблемът за зло и страданието в произведенията на двама емблематични за периода автори – Николай Бердяев и Лев Шестов.

Методи на изследване – историко-философски метод и сравнителен анализ.

Цел на изследването: Целта на дисертационния труд е да се изследва проблемът за зло и страданието в творчеството на Николай Бердяев и Лев Шестов в контекста на руския религиозен екзистенциализъм.

Задачи на изследването са:

- Да се проследят и изяснят историческите предпоставки за възникването на руската религиозна философия;
- Да се определят основните характеристики на руската религиозна философия и нейният есхатологичен характер;
- Да се разгледат основните постановки на проблема за теодицеята в руската философия
- Да се анализират основните характеристики на философските възгледи на Николай Бердяев и Лев Шестов;
- Да се анализират концепциите за злото и страданието в творчеството на Николай Бердяев и Лев Шестов;
- Да се посочат приликите и разликите при интерпретацията на проблема за злото и страданието в творчеството на Николай Бердяев и Лев Шестов;

Очаквани резултати: Изследователското предположение е, че различията в техните схващания се открояват най-ярко през и чрез прочита им на Достоевски.

Теза на дисертационното изследване: Различията по отношение на интерпретациите на религиозния екзистенциализъм на Николай Бердяев и Лев Шестов най-отчетливо се открояват в спецификата на техните религиозни разбирания, основа на различните им светоусещания, откъдето следва и различното тълкуване на причината за злото и разбирането за теодицеята. Противопоставянето между Лев Шестов и Николай Бердяев изразява сблъсъка между отчаянието и копнежа за вяра срещу разума и борбата за свобода. Допирните точки, както и

различията в концепциите за злото и страданието на Николай Бердяев и Лев Шестов, бихме могли най-ярко да открием, сравнявайки техните интерпретации на творчеството на Достоевски.

Обем и структура на дисертацията: Дисертацията има общ обем от 187 страници. Състои се от увод, три глави, заключение и списък с използвана и цитирана литература. Включени са 144 източника.

Увод: В увода на дисертационния труд се представят предметът и обектът на изследване, темата и целта на дисертацията, степента на разработка на проблема и мястото на Николай Бердяев и Лев Шестов в европейското културно пространство. Очертават се структурата и конкретните задачи поставени в отделните глави.

Първа глава. Обща характеристика на руската религиозна философия.

1.1. Исторически предпоставки за възникването на руската религиозна философия.

Първата глава започва с описание на историческите предпоставки и основания за възникване на руската религиозна философия. Поставя се акцент върху формираните се два противопоставящи се възгледа между неославянофили и неозападници относно историческия път на Русия. Западниците отхвърлят идеята за оригиналност и неповторимост на историческата съдба на Русия и подкрепят европеизацията на страната. Според тях религията и църквата оказват негативно влияние върху социалния напредък. Славянофилите от своя страна възприемат православието като духовна основа на руския народ и истинския двигател на историческия процес. Религиозният мотив преминава през цялата философия на

славянофилите. Те изтъкват уникалността на Русия и подчертават основните различия в развитието ѝ в сравнение с развитието на Западна Европа.

Друг аспект, на който се обръща внимание в тази част на дисертацията, е нихилизмът като част от руския национален характер. Руският нихилизъм е важна част от развитието на руското съзнание и мислене. Разглеждат се и интерпретациите, които прави Николай Бердяев на нихилизма като обществена нагласа в Русия, обвързвайки го със стремежа към Края, доколкото в православие то е силно застъпена есхатологичната тенденция на християнството.

1.2. Основни характеристики на руската религиозна философия и нейният есхатологичен характер.

В тази част на първа глава се подчертава религиозният характер на руската философия от края на XIX и началото на XX век. Този период от развитието на руската мисъл се характеризира със засилената роля на религията във всички сфери на обществения живот. Поставя се акцент върху темата за Края. Тя е една от най-актуалните в този период, както и най-коментиранията сред мислителите, които я представят. Несъмнено есхатологичният елемент присъства както в общественото настроение, така и в произведенията на писателите и творците. В тази връзка се обръща внимание на едно от най-значимите имена в историята на руската мисъл – Владимир Соловьов и неговата „философия на Царството Божие“; разглеждат се интерпретациите за характера на руската философия на автори като Василий Зенковски, Николай Лоски и, разбира се, на Николай Бердяев, който изтъква моралната необходимост историческият процес да има своя край във времето.

1.3. Постановки на проблема за теодицеята в руската религиозна философия.

В тази част на първа глава се акцентира върху проблема за теодицеята, който е пряко свързан с въпросите за човешкото съществуване и неговата връзка със света, доброто и злото, страданието и изкуплението, греха и т.н. В историята на мисълта проблемът за теодицеята претърпява множество интерпретации. В тази част на текста се изяснява понятието зло, разглеждат някои негови интерпретации, като се акцентира върху възгледите на Василий Зенковски, който представя протестанството, католицизмът и православието в техните подходи към темата. Поставя се въпроса за връзката между злото и свободната воля на човека, тъй като тази идея стои в основата на много от възгледите на представителите на религиозната философия от края на XIX и началото на XX век. Разглеждат се интерпретациите на проблема за теодицеята на едни от най-ярките представители от този период, а именно – Вл. Соловьев, С. Франк, Н. Лоски, Н. Бердяев и Л. Шестов. Обект на техните изследвания са понятия като добро и зло, справедливост и наказание, грях и добродетел, смисълът и безсмислието на човешкия живот в света, страданието и изкуплението, смъртта и безсмъртието, свободата и отговорността. В собствената им визия за проблема те дават свои предложения за съдържанието на тези понятия, поставяйки основните за теодицеята въпроси.

Втора глава. Проблемът за злото и страданието в творчеството на Николай Бердяев и Лев Шестов.

2.1. Екзистенциалната философия на Николай Бердяев.

В началото на втората глава на дисертацията се изясняват особеностите и характеристиките на философията на Николай Бердяев. Поставя се акцент върху няколко основни момента. Първо, авторът оценява собствената си концепция като персоналистична. Второ, персонализмът на Бердяев се изразява в неговото специфично учение за личността, обвързващо я тясно със свободата. Показано е как Бердяев поставя въпроса за страданието като резултат от изграждането на

личността и като определящо нейното съществуване. Трето, темата за личността при Бердяев, е поставена в контекста на отношенията между Бога и човека. Корените на свободата авторът търси в „нищото“, което той определя като първичен принцип, предшестващ Бога и света. Тази концепция философът заимства от немския мистик Якоб Бьоме, от неговото назоваване на този първичен принцип като „*Ungrund*“, *безосновност*. Четвърто, темата за личността при Бердяев е неразделно свързана с темата за творчеството. Представяйки човека като резултат от творческия акт на Бог и едновременно с това като Негов образ и подобие, философът прави извода, че човекът също е творещ и това е неговото предназначение в света. Именно в това, според него, се изразява богоподобната същност на човека. Пето, Бердяев не приема християнската идея за Ада. Шесто, руският мислител разглежда тайната на християнството като тайна на Богочовечността – тайна на срещата между две природи, които се съединяват, но не се смесват. За него човешката личност е свободна личност, тя сама формира себе си и не би могла да се самоосъществи, ако се схваща просто като частица от цялото, ако се обезличи. Възможността за спасение от тази съдба Бердяев вижда в три възможности: теолатрията, теозиса и теургията.

2.1.1. Предбитийната свобода на човека като причина за злото и страданието.

В тази част се представят възгледите на Бердяев по отношение на причината за злото и страданието в света. Свободата е в основата на всичко, тя е причината за възникването на злото в света, а Бог, поради това, че не властва над добитийната свобода, е безсилен да се справи с него. В резултат теодицеята на Бердяев преминава в антроподицея или в оправдание на човека. По отношение на антропологизма възгледите на Бердяев са силно повлияни от творчеството на Достоевски. Познавайки се на произведенията на руския писател, Бердяев създава една оригинална концепция за злото и страданието.

Той прави едно ново тълкуване на концепцията за Богочовечността, като специфично за него е определянето на творчеството като начин за постигане на Богочовечността. Руският философ е склонен да разглежда Бог основно в Неговата откровеност към света чрез акта на творчеството. Спасението авторът вижда във възможността на човека като Божие творение да продължи творческия акт на Бог. Мисълта на Бердяев е насочена по посока на едно бъдещо състояние, което е осъществимо само в царството на Духа чрез творчеството, отвъд доброто и злото и невъзможно в границите на историческия процес. Именно творчеството променя битийния статус на човека.

2.2 Проблемът за злото и страданието в творчеството на Лев Шестов.

Във втората част на втора глава се анализират възгледите на Лев Шестов по отношение на проблема за злото и страданието.

2.2.1. Екзистенциалната философия на Лев Шестов.

В частта „Екзистенциалната философия на Лев Шестов” се описват основните характеристики на неговата философия. Основен акцент в неговото творчество е противопоставянето между рационализъм и ирационализъм, умозрение и откровение. Философията на Шестов представлява своеобразен протест срещу разума и произтичащите от него истини. Цялостното творчество на автора е свидетелство за неговата борба и съпротива срещу догматизма и необходимостта, срещу претенциите на разума за универсалност. На разума Шестов противопоставя вярата. Философските му възгледи се основават на съмнение във всяка истина, която разумът приема като единствена и последна, във всяко нещо, което е представяно като очевидно.

Изхождайки от своята критика на разума и догматизма, изграждайки един своеобразен философски адогматизъм, мислителят извежда темите за

грехопадението, вината, изкуплението, свободата и необходимостта, живота и смъртта, доброто и злото. Философският адогматизъм на Лев Шестов се стреми да разкрие какъв е произходът на злото – какъв е произходът на греха, за да обоснове тяхната връзка с наличното в света страдание. Търсейки отговора на тези въпроси, той не го намира в изначалното несъвършенство на битието, а в знанието, в умозрението. Според него, доколкото истината е свързана с познанието, злото е неизбежно, то е и ще остане налично в света.

2.2.2. Мигът за грехопадението и началото на злото.

В тази част се обръща внимание на мита за грехопадението, в който Шестов открива причината за злото, както и на неговата интерпретация за Бог. Направен е изводът, че при руския философ се наблюдава по-скоро стремеж, копнеж по вярата, но самата вяра отсъства, нейното място е заето от отчаянието. Ако все пак трябва да поставим в някакви рамки религиозните търсения на Шестов, то те могат да се разгледат в контекста на апофатичното богословие като по-съвършено от положителното богопознание, доколкото води до Божествена премъдрост, която за човека представлява всъщност „*незнание*”. Нашият ум може да познае само това, което има някаква Причина, а не естеството на Причината. Бог е над всичко, което можем да помислим за Него. Затова най-истинското познание на Бога всъщност е незнанието. Пътят на отрицанието на всякакво знание се отнася по необходимост и по същество към пътя на отричане на познаващия от самия себе си, извършвайки тайнственото съединение с Бог като цел на апофатическото богословие.

В такъв дух Шестов постулира критерии за етичното, религиозното, за епистемологичния рационализъм, за пробива през „*безпочвеността*” към нови измерения на мисленето и битието, които колкото по-далеч отиват, толкова повече отъждествяват философията с религиозната вяра.

Направено е обобщението, че в творчеството си Шестов усилено търси нов религиозен път, предлагайки необичайна интерпретация на отношението човек –

Бог. Най-главното качество на Бог представлява неговата способност да променя станалото, да заличава миналото, да заличава трагичните събития от живота ни. Вярата в такъв Бог ни води в царството на чистия произвол, абсолютното творчество и свобода, където човешкото мислене не се опира на нищо. Всички персонажи от произведенията на Шестов са преживели дълбоки жизнени кризи и страдания, но са обединени от силата на вярата. С вярата те се опитват да преживеят истините, засягащи дълбините на човешкото битие, които истини не биха могли да бъдат поставени и оправдани в границите на всекидневните и философските начини за разсъждение.

3. Достоевски през погледа на Николай Бердяев и Лев Шестов

3.1. Ф.М. Достоевски и неговото място в руския религиозен екзистенциализъм.

В първата част на трета глава се разкрива мястото на Достоевски, неговото творчество и възгледите му за християнството в руския религиозен екзистенциализъм. Романите на Достоевски се отличават със силното присъствие на усещането за всеобща трагедия на битието. За тях е характерен призивът към трагичното съзнание на страдащия човек, затова е така силно влиянието му през двайсетия век.

В творчеството на Достоевски интерпретацията на темата за злото е свързана с проблема за безсмъртието на човешката душа. Личността е изправена пред съда на собствената си съвест и чрез изкуплението на своите действия тя достига до катарзис. Достоевски вярва в изкупителната и възраждаща сила на страданието. Това е и причината да разглежда свободата като неизбежно свързана със страданието и изкуплението. Свободата, която поражда зло, преминава в своята противоположност, а единственият начин да бъде възстановена, е чрез изкуплението. Във всички романи на Достоевски присъства мотивът за

преминаването на човека през духовния процес: свобода – зло – изкупление. Достоевски разглежда злото като част от нравствения път на човека, като резултат от неговия опит, който може да го обогати и да го издигне до най-висша степен, това обаче е възможно единствено чрез осъзнаването, чрез изкуплението и поемането на отговорността. Само тогава човек е способен да се прероди за нов живот.

3.2. Ф.М. Достоевски и влиянието му върху възгледите на Н. Бердяев

В този раздел се акцентира върху влиянието, което оказва Ф. М. Достоевски върху творчеството на Н. Бердяев и се представя интерпретацията, която прави Бердяев на идеите на великия писател. Показано е как Бердяев е силно повлиян от Достоевски, как го чувства много близък до собствената си житейска и мисловна нагласа. У него той намира потвърждение на своето разбиране за света, особено по отношение на свободата.

Бердяев многократно отбелязва, че се възприема като наследник на славянофилството, към което принадлежи и писателят. Анализът, който прави Бердяев е един от най-представителните за неговото философско разбиране и осмисляне. За Достоевски, както и за Бердяев, свободата е една от основните теми. Руският мислител поставя акцент върху ролята, която диалектиката на свободата изиграва по отношение на творчеството на великия писател.

Пишейки *„Мирогледът на Достоевски“*, Бердяев все още не е стигнал до своето учение за предсветовната несътворена свобода. Но още тук свободата започва да се разбира от него като първично условие за възможността на доброто и злото, като всеобхватно духовно първоначало. Именно по този начин Бердяев тълкува свободата при Достоевски – като ирационална и разрушителна, извираща от дълбините на човешкото „Аз“. Докато за Бердяев свободата е хаос, стихия, добитийна и свръхестествена, тя не принадлежи изцяло на човека, а има самодостатъчен характер. Бердяев представя идеите си като идеци от творчеството

на Достоевски. Според философа парадоксът при Достоевски се състои в това, че човек е свободен пред Бога, но тази свобода е трагична и носи страдание. Пътят на човека към свободата започва с крайния индивидуализъм, самотата, бунта срещу външния световен ред. На идеята на Достоевски за човекобожеството и Богочовечеството Бердяев се спира подробно. Той подчертава, че според руския писател всяка друга свръхчовешка идея освен идеята за Бог би довела до своеволие и унищожението на човечеството. В крайна сметка пътят на свободата според Бердяев може да доведе или до човекобога, което от своя страна би довело до неговото самоунищожение, или до Богочовека и до спасението не само на собствената душа, а тази на цялото човечество.

Търсейки причината за злото, и Бердяев, подобно на Достоевски, отхвърля възможността тя да се корени в социалната среда, т.е. да е външна за човека. Злото е заложено дълбоко в човешката природа, в нейната ирационална свобода, в нейното откъсване от божествената природа, то има вътрешен източник. Последвалото наказание илюстрира отговорността, която трябва да бъде понесена за направения избор, за злото. Затова то е свързано не само с външния закон, но и със свободната съвест. Злото е свързано с личността, само личността може да върши зло и да отговаря за него. Безличната сила не може да бъде отговорна за злото, не може да бъде негов първоизточник.

В „*Легенда за Великия инквизитор*” Бердяев вижда есенцията на цялото творчество на Достоевски. Той признава, че също се измъчва от дилемите в тази легенда. В своето произведение „*Мирогледът на Достоевски*” Бердяев подчертава, че единствено Достоевски има толкова силно чувство за тази дисхармония, която измъчва човешката душа. На човека е присъща както възможността да причинява страдание, така и да изпитва състрадание.

Решението на проблема за теодицеята и при Бердяев, и при Достоевски се корени в човешката свобода, водеща до страдание. Достоевски призовава към вяра в изкупителната сила на страданието. За него онова, което преодолява nihilизма и дава смисъл на битието ни, е именно приемането на страданието. За Достоевски

страданието и болката имат метафизично съдържание. Крайното метафизично благо за него е преодоляване на страданието, а не страданието само по себе си.

3.3. Ф. М. Достоевски и неговото влияние върху възгледите на Л. Шестов

В тази част се акцентира върху интерпретацията, която прави Лев Шестов върху идеите на Достоевски, и върху допирните точки между двамата. Силно влияние върху възгледите на Лев Шестов оказва творчеството на писатели като Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев. Особено голямо върху работата на Шестов е влиянието на Достоевски и Толстой. Съчиненията му, посветени на тях, обхващат по-голямата част от неговото творчество. Те стоят в основата на изграждането на философските му идеи. Отношението на Шестов и към двамата писатели е много сложно и противоречиво. Признаването на писателския им гений е съчетано с критически подход към тях, насочен главно към така наречения пророчески патос, характерен както за Толстой, така и за Достоевски. От прочита на произведенията на Шестов можем да направим заключението, че по-близък до неговия светоглед е Достоевски.

Характерна – както за Достоевски, така и за Шестов – е изключителната чувствителност към темата за човешкото страдание. В своите произведения руският философ непрекъснато се измъчва от проблемите, измъчвали и Достоевски. Според Шестов първият период от творчеството на Достоевски се характеризира с идеята, че дори нищожният и незначителен човек е човек и нищо не може да промени това. В „*Записки от подземие*”, повест, която поставя началото на втория период, Достоевски превръща своите душевни терзания в истинска философия на каторгата, на безнадеждността, във философия на подземния човек – тук именно писателят осмива своите мечти от младостта – идеала за всеобщо човешко щастие на Земята. Същността на душата на подземния (*подполния*) човек според Шестов разкрива същността на собствената душа на Достоевски. Всички негови късни произведения почти до едно са пропити от тази двойственост, твърди философът.

В текста е посочено как Шестов не отчита, че *„Записки от подземиеето“* изразява не краха на идеализма на Достоевски, а отказа му от повърхностни идеали, чиито изразител е например Чернишевски. В такъв контекст Достоевски вижда такава дълбочина на злото в себе си и в човека изобщо, че разбира необходимостта от Божията помощ за метафизическото преобразуване на душата и света, за да може да бъде доведена докрай борбата на човешката съвест със злото. В него се е състояло пречупване, което го довежда до християнския идеал за Царството Божие, което родее неговия религиозен максимализъм с религиозната възискателност на Шестов. Очевидно към края на своя живот Шестов е започва да се съобразява с този факт.

В своето произведение *„На везните на Йов“* Шестов вече говори, че не само у подземния антигерой, но и в книгите и изповедите на великите светци може да се открие такова признание. Толкова дълбоко е паднал човекът, че се е налага Бог да жертва единствения си Син, за да спаси грешника. Това вижда Достоевски, когато ангелът на смъртта се отдалечава от него, оставяйки му новите очи. Второто зрение открива на Достоевски различен свят и той познава последната свобода, вижда, че Бог изисква невъзможното от гледна точка на ограничеността на разума и стига до *„Осанна“*!

3.4. Основни различия между Н. Бердяев и Л. Шестов

В последната част на трета глава се посочват основните различия във възгледите на Николай Бердяев и Лев Шестов относно схващанията на двамата за злото и страданието, като те са илюстрирани основно чрез прочита им на Достоевски.

Различните разбирания на Бердяев и Шестов относно философията много често се проявяват в техните спорове. И двамата мислители основават своите идеи предимно на личен опит.

Същностните различия в религиозния екзистенциализъм на Николай Бердяев и Лев Шестов могат да бъдат открити в тяхното разбиране за Бог и неговите взаимоотношения с човека. Общото между тях, това е характерното и за двамата разбиране за „човекобожието”, понятие, което става популярно най-вече от творчеството на Достоевски. Разбиранията на Шестов за Бог се изразяват в представата му за Неговото всесилие и всевластие. За мислителя Бог е всемогъщ, в състояние да променя миналото, да го „изличава”, вслушвайки се в молитвите, отправени към Него.

В това отношение Бердяев не се съгласява с Шестов. Той подчертава, че такъв Бог предполага пълна безпомощност и беззащитност на човека от него и че ако Бог наистина е едно капризно и своеволно същество, Шестов не може да бъде сигурен, че той ще постъпи, така както хората очакват, може би дори би им навредил.

Именно в тези различия при интерпретацията на Абсолюта се крият основните противоречия между двамата мислители. Богът на Шестов предизвиква силно несъгласие не само от страна на Бердяев, но и от страна на много негови съвременници. В цялостното творчество на Шестов присъства този мотив, който непрекъснато се натрапва – мотивът за възможността миналото да бъде заличено, да се превърне в неслучило се.

Противопоставянето между Лев Шестов и Николай Бердяев изразява сблъсъка между отчаянието и копнежа за вяра срещу разума и борбата за свобода. Двата автори несъмнено представят оригинални концепции, като всеки един от тях по свой начин достига до читателя.

Допирните точки, както и различията в концепциите на Николай Бердяев и Лев Шестов бихме могли да открием, обръщайки внимание на общите за тях теми и, разбира се, на прочита им на Достоевски. Шестов се отъждествява с определени страни от творчеството на Достоевски, тълкувайки ги изцяло в ирационален „ключ”. Той обръща огромно внимание на критиката на Достоевски на рационалното знание и съзнателно игнорира всяко друго съдържание на идеите на

писателя. Бердяев, от своя страна, обръща главно внимание на антропоцентризма на писателя, който изхожда от дълбините на човешкия дух, от неговата вътрешна динамика. Според Бердяев Достоевски разкрива метафизическия пласт на човешкото съществуване, като показва как цялото творчество на писателя е проникнато от антропологическата проблематика и от дълбока тревога за историческата съдба на света.

Всъщност основните различия между Бердяев и Шестов по отношение на Достоевски се открояват най-вече в интерпретацията на подземния човек. Двата автори определят „*Записки от подземиято*” като начало на същинския творчески път на Достоевски и отдават огромно значение на произведението.

В личните преписки противоположните позиции на авторите са ясно изразени. Дисертационното изследване изтъква, че Бердяев следва да бъде определен като персоналист, близък до религиозния екзистенциализъм с ясна антропоцентрична насоченост, а Шестов като теоцентричен мислител, обсебен от борбата с всеобщото и очевидното.

Направено е обобщението, че макар във философските възгледи на Николай Бердяев и Лев Шестов да се наблюдават множество сходства, доколкото двамата се интересуват от едни и същи теми и проблеми, налице са и същностни несходства, доколкото мислителите дават различни решения на поставените въпроси. Предпоставките за тези различия са много.

Философията на Бердяев може да определим като вписваща се в православната религиозна мисъл, макар и отчасти условно. Шестов от своя страна отдава огромно значение на друг тип вяра, а присъщият му субективизъм и индивидуализъм оставят траен отпечатък в историята на световната философия и художествена литература. Общото между двамата мислители е тяхното усещане за преобладаващото зло и човешко страдание в света, като и двамата поставят акцент върху темата за свободата и идеята за Бог. Различията между двамата автори най-ясно проличават в техните анализи, посветени на творчеството на Достоевски, в което тези теми са умело вплетени в художествено творчество.

Осмислянето на възгледите и идеите на представените философи, от друга страна, ни дава ясна картина за характера на руския религиозен екзистенциализъм от този период. Можем да кажем, че възникването на екзистенциалната философия в Русия е естествено и своеобразно отражение на руската духовност. Руският екзистенциализъм е дълбоко свързан с особеностите на националната философска мисъл.

Заклучение

Основните различия между Бердяев и Шестов се открояват най-силно при тяхната интерпретация на творчеството на Достоевски. Религиозните, а оттам и философските възгледи на Николай Бердяев и Лев Шестов, са различни, което е и предпоставката за различната проекция на техните светоусещания върху творчеството на писателя. Но темите, застъпени в неговите произведения, стават водещи и за екзистенциалния тип философстване, който е характерен едновременно и за Бердяев и Шестов. Това са темите за личността, свободата, своеволието, бунта, Богочовечността и др.

През призмата на Достоевски Бердяев разглежда човека като двойствено същество, принадлежащо към два свята – на феноменалния свят, света на необходимостта, и на ноуменалния свят на духа, свободата и любовта, мотивиращи творческата енергия у човека. Свободата и независимостта на човешката личност по отношение на обектния свят е тъкмо нейната Богочовечност. Личността според Бердяев се осъществява чрез Божията идея за човека. Чрез идеята за Богочовечеството Бердяев изгражда образ за едно бъдещо състояние на човека, което е осъществимо само в царството на Духа, отвъд доброто и злото и невъзможно в границите на историческия процес.

Понятийният апарат на Шестов се заключава във *„философията на трагедията“*. Благодарение на нея в мирогледа на Достоевски Шестов възвестява съществуването на философията на *„страдащия Йов“*. Това специфично

светоусещане се оказва най-близко до собствената парадигма на Шестов за „*философията на трагедията*”, в чиито фокус стои въпросът: „Защо страдат хората?”

Николай Бердяев също използва ярко индивидуален подход при интерпретацията на Достоевски, допринасяйки още повече за влиянието на неговите идеи на Запад. Конкретният социално-исторически контекст в Европа подчертава тяхната значимост и актуалност – кризата на историческото християнство, дълбинността на злото у човека, развихрянето на социално-политическите „бесове” и т.н. При това трябва да подчертаем още веднъж, че Бердяев, тълкувайки текстовете на Достоевски, ги вплита в своята собствена парадигма, в която доминират несътворената свобода, Божията нужда от човешко творчество, върховенството на личността и нейният трагичен конфликт със световните порядки и обществото.

В заключението е посочено как Бердяев съсредоточава вниманието си предимно върху темите за свободата и творчеството у Достоевски, докато Шестов разглежда творчеството му преди всичко през призмата на своята „*философия на трагедията*”. Подхождайки към писателя откъм изначалните се религиозно-философски нагласи, двамата рисуват два трудно съвместими портрета на руския писател – като мисолог (мразещ разума) и певец на *подполието* (Шестов), и като певец на свободата (Бердяев). Този „конфликт на интерпретациите” синтетично представя основните несходства между умонастроенията на неговите автори, изразени конкретно и в схващанията им за злото/страданието.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИЯТА

- Проследяване (поотделно) на предлаганите от Николай Бердяев и Лев Шестов решения на проблема за злото и страданието;
- Компаративистки анализ на тези решения;
- Открояване на основните различия по проблема за злото и страданието от страна на Бердяев и Шестов, намерени през прочита им на творчеството на Достоевски

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

- [„Произход и същност на проблема за страданието”](#), сборник „Съвременни социални психологически изследвания”, том 4, Велико Търново, 2013
- „Коренът на злото и проблемът за теодицеята при Достоевски и Бердяев”, сп. „Перспективи”, бр.1, Велико Търново, 2013, с. 128-133
- „Злото и връзката му с първородния грях”, сп. „Перспективи”, бр. 2, Велико Търново, 2013, с. 109-115
- „Проблемът за злото в творчеството на Лев Шестов”, международна научна конференция „50 години ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”, сборник „Юбилеен сборник на Философски факултет”, Велико Търново, 2014 (под печат).